چشم‌انداز موسیقی ایران

(ویرایش جدید)

نوشته‌ی
دکتر ساسان سپنتا

مؤسسه‌ی فرهنگی ـ هنری ماهور
تهران ۱۳۹۹

یادداشت ناشر

دوستداران مطالعه و پژوهش در تاریخ موسیقی ایران به‌خوبی می‌دانند که منابع و مراجع این رشته از تاریخ فرهنگ و هنر ایرانی بسیار محدود و معدودند و چند کتابی که در این زمینه تاکنون منتشر شده‌اند ــ از جمله ***سرگذشت موسیقی ایران***، تألیف روح‌الله خالقی و ***تاریخ موسیقی ایران***، تألیف حسن مشحون که تنها منابع مهم و موجود در این زمینه‌اند ــ بیشتر توصیفی‌اند و به شرح احوال هنرمندان موسیقی ایرانی پرداخته‌اند. کتاب ***چشم‌انداز موسیقی ایران*** که اینک ویرایش سوم آن پیش روی شماست علاوه‌بر نگاهی که به تاریخ موسیقی ایرانی از دوره‌ی باستان تا دوره‌ی قاجار دارد و به شرح و توصیف تاریخ موسیقی و زندگی هنرمندان موسیقی دوره‌ی قاجار و پهلوی می‌پردازد، آثار موسیقی این دو دوره را مورد تحلیل نیز قرار می‌دهد. مؤلف با بررسی‌های فنی و آزمایشگاهی و بازیافت صوتی آثار ضبط شده ــ که شرح آن در مقدمه و متن کتاب آمده است ــ سبک و شیوه‌ی بسیاری از نوازندگان و خوانندگان برجسته و مطرح را مطالعه، تحلیل و مقایسه کرده و آگهی‌های سودمند و تازه‌ای را برای نخستین‌بار ارائه نموده است. در این ویرایش، مؤلف مطالب و نکات مفید بسیاری را بر متن کتاب افزوده است و ناشر نیز با افزودن تصاویر و نمایه‌های دیگر و حروف‌نگاری و نسخه‌پردازی و آرایش جدید و پاره‌ای اصلاحات، آن را در دسترس دوستداران و پژوهندگان موسیقی این سرزمین قرار می‌دهد. همان‌طور که مؤلف محترم کتاب در مقدمه اشاره کرده‌اند متن فعلی از لحاظ زمانی حاصل مطالعه و بررسی‌های ایشان تا نیمه‌های دهه‌ی چهل است.

فهرست مطالب

مقدمه‌ی چاپ دوم **۱۰**

مقدمه‌ی چاپ اول **۱۲**

موسیقی در دوره‌ی باستان **۱۹**
ویژگی‌های کلی

موسیقی ایران بعد از اسلام **۴۱**
دوره‌ی خلفا، ویژگی‌های کلی، عصر بررسی‌های نظری موسیقی، دوره‌ی ایلخانان و تیموریان، ویژگی‌های کلی

دوره‌ی رکود مطالعات نظری موسیقی **۵۹**
دوره‌ی صفویه و زندیه، ویژگی‌های کلی

موسیقی دوره‌ی قاجار **۶۷**
آقاعلی‌اکبر فراهانی، آقاغلام‌حسین، میرزاعبدالله، آقاحسین‌قلی، دیگر نوازندگان تار
نوازندگان سنتور: محمدحسن مشهور به سنتورخان، محمدصادق‌خان سرورالملک، حسن‌خان (حسن سنتوری)، علی‌اکبر شاهی، میرزاحبیب‌الله سماع‌حضور

نوازندگان نی: نایب‌اسدالله، صفدرخان
نوازندگان کمانچه: باقرخان رامشگر، حسین‌خان اسماعیل‌زاده، نایب‌علی

اولین کنسرت‌ها **۱۰۵**
مسیو لومر (ارکستر شاهی)، غلام‌رضا سالارمعزز، حسین هنگ‌آفرین، نصرالله مین‌باشیان

سازهای اروپایی در ارکستر **۱۱۳**
مشیرهمایون شهردار، نوازندگان ویولن: جهانگیر مراد، رکن‌الدین‌خان مختاری، نوازندگان سازهای بادی اروپایی، نوازندگان تمبک (ضرب)

آواز **۱۲۱**
تعزیه‌خوان‌ها و واعظان خوش‌آواز: سیداحمدخان، قلی‌خان، آقاحسین تعزیه‌خوان، حاج تاج نیشابوری، عبدالحسین صدر (صدرالمحدثین)، خوانندگان آواز: درویش حسن خاکی، صادق‌خان نواب، میرزا حبیب اصفهانی معروف به حبیب شاطرحاجی، جناب دماوندی، حسین‌علی نکیسا، سیدرحیم اصفهانی، علی‌خان معروف به نایب‌السلطنه، سیدحسین طاهرزاده، عبدالله دوامی

انواع موسیقی در دوره‌ی قاجار **۱۴۳**
وضع ایران در این دوره، تصنیف، خوانندگان زن، امیرزاده، تصنیف‌های معمول دوره‌ی قاجار، علی‌اکبر شیدا، ویژگی‌های کلی، تحولات بعدی، دوره‌ی نشر اندیشه‌ی آزادی و مشروطیت

کنسرت و ابتکارات موسیقی **۱۵۳**
درویش‌خان، شاگردان درویش، آثار درویش، تصنیف‌های وطنی و ملی، عارف قزوینی، تصنیف‌های عارف، محمدعلی امیرجاهد

تجدد و نوجویی در موسیقی ایرانی **۱۷۵**
مدرسه‌ی عالی موسیقی، علی‌نقی وزیری، کلوب موزیکال، حسن‌علی وزیری، محمد غفاری (کمال‌الملک)، ابوالحسن صدیقی، کنسرت‌های عمومی، مدرسه‌ی موسیقی دولتی، آثار وزیری، سبک نوازندگی وزیری، ابتکارهای وزیری، سبک آهنگسازی وزیری، سبک تدریس وزیری، نمونه‌ای از نظریات وزیری، منش و شخصیت وزیری

آشنایی با موسیقی غربی در ایران **۲۰۷**
هنرستان عالی موسیقی بعد از ۱۳۱۳

ادامه‌ی موسیقی سنتی ایران **۲۱۳**
مرتضی نی‌داود، علی‌اکبر شهنازی، موسی معروفی، ارسلان درگاهی، عبدالحسین شهنازی، حبیب سماعی، یحیی زرپنجه، مهدی نوایی، جامعه‌ی باربد، ارکستر پرویز، ارکستر نوریانی، ارکستر مرتضی‌خان، ارکسترهای دیگر، حسین سنجری، ابوالحسن صبا، سبک صبا، آثار صبا، روش تدریس صبا، خانه‌ی صبا، به یاد صبا، حسین یاحقی، رضا محجوبی، حسین‌علی وزیری‌تبار، حسین تهرانی، احمد عبادی، قمرالملوک وزیری، سبک قمر، آثار قمر، روح‌انگیز، ملوک ضرابی (کاشانی)، پروانه، فرح‌انگیز، ایران‌الدوله (هلن)، ناهید نیک‌بخت، پری آقابابایف، مادام سیرانوش، لرتا هایراپتیان، ملکه برومند، صدیقه سامی‌نژاد (روح‌انگیز)، ایران دفتری، فخر جبار وزیری، اقبال‌السلطان، رضاقلی میرزاظلی، ادیب خوانساری، تاج اصفهانی، سبک تاج اصفهانی، آثار تاج اصفهانی، عبدالعلی وزیری، جواد بدیع‌زاده

مؤسسات موسیقی و رادیو **۲۹۳**

هنرستان عالی موسیقی، ارکستر سمفونیک، انجمن موسیقی ملی و هنرستان عالی موسیقی ملی **۲۹۷**
مهدی برکشلی

گسترش نشر موسیقی **۳۰۳**
روح‌الله خالقی، آثار خالقی، نظریات خالقی، جواد معروفی، علی‌محمد خادم میثاق، حسین دهلوی، احمد فروتن راد، مرتضی‌حنانه، فریدون‌ناصری، مصطفی‌پورتراب، حسن‌رادمرد، احمد پژمان، کامبیز روشن‌روان، فریدون شهبازیان، فرهاد فخرالدینی، مصطفی‌کسروی

خوانندگان آواز **۳۲۳**
غلام‌حسین بنان، سبک بنان، آثار بنان، سیدمحمد طاهرزاده، حسین قوامی، محمود محمودی خوانساری، عبدالوهاب شهیدی، محمدرضا شجریان، محمود کریمی

نوازندگان سازهای مختلف **۳۳۵**
نوازندگان تار: جلیل شهناز، لطف‌الله مجد، سلیمان روح‌افزا، ابراهیم سرخوش، فریدون حافظی، نصرالله زرین‌پنجه، فرهنگ شریف، منصور معارفی، اسماعیل کمالی، غلام‌حسین بیگجه‌خانی، حبیب‌الله صالحی
نوازندگان سنتور: حسین صبا، فرامرز پایور، رضا ورزنده، مجید نجاحی، منصور صارمی، حسین ملک
نوازندگان ویولن: ابراهیم منصوری، علی تجویدی، مهدی خالدی، محمود ذوالفنون، مجید وفادار، حسین‌علی ملاح، محمود تاج‌بخش، محمد میرنقیبی، لطف‌الله مفخم‌پایان، همایون

خرم، نصرت‌الله گلپایگانی، حبیب‌الله بدیعی، پرویز یاحقی، رحمت‌الله بدیعی، حسین‌قلی طاطایی، بزرگ لشگری، جواد لشگری
نوازندگان سه‌تار: یوسف فروتن، سعید هرمزی، حسن‌علی دفتری
نوازندگان نی: حسن کسایی، حسین یاوری، حسن ناهید
نوازندگان تمبک: محمد اسماعیلی، امیرناصر افتتاح، علی زاهدی، جهانگیر ملک، حسین همدانیان
نوازندگان دف: محمود فرنام، نوازندگان قره‌نی: محمد شیرخدایی، رضا گلشن راد، نوازندگان فلوت: عماد رام، نوازندگان ترومپت: حسین یوسف زمانی، نوازندگان قانون: مهدی مفتاح، نوازندگان عود: منصور نریمان، نوازندگان پیانو، نوازندگان کمانچه: علی‌اصغر بهاری، غلام‌رضا سارنج، سرایندگان تصنیف، حسین گل‌گلاب، گردآوری موسیقی محلی، محمدتقی مسعودیه

موسیقی به سبک آهنگسازان غرب ۳۷۱
امین‌الله حسین، پرویز محمود، روبیک گریگوریان، حسین ناصحی، هوشنگ استوار، هرمز فرهت، ثمین باغچه‌بان، امانوئل ملیک‌اصلانیان، حشمت سنجری، لوریس چکناوریان، شاهین فرهت

دستگاه‌های موسیقی ایرانی ۳۷۹
تقسیم‌بندی دستگاه‌ها (دستگاه ماهور، دستگاه چهارگاه، دستگاه راست‌پنجگاه، دستگاه نوا، دستگاه سه‌گاه، دستگاه همایون، دستگاه شور)، دستگاه، نغمه و گوشه، ردیف، تصنیف، پیش‌درآمد، چهارمضراب، رنگ، قطعات توصیفی، قطعات مرکب، سرود

سازهای معمول در موسیقی ایرانی ۳۹۷
تار، یحیی (دوم) سازنده‌ی مشهور تار، سه‌تار، ملکم دانیالیان، سنتور، کمانچه، نی، تمبک، عود، قانون، تنبور، نورعلی الهی

تحقیقات الکترواکوستیک در موسیقی ایرانی ۴۰۹

کتابنامه ۴۳۳

نمایه‌ها ۴۴۳

مقدمه‌ی چاپ دوم

ویرایش جدید این کتاب با تجدیدنظر کامل، اصلاحات، اضافات (محتوایی و تصویری) و نمایه‌ی تفصیلی در اختیار علاقه‌مندان قرار می‌گیرد. *چشم‌انداز موسیقی ایران* پس از چاپ اول مورد استقبال اهل فن و علاقه‌مندان واقع شد و در فهرست مراجع اصلی مؤلفان کتاب‌های تخصصی موسیقی قرار گرفت. در ویرایش جدید علاوه بر افزودن توصیفات فنی و موارد سبک‌شناسی هنرمندان شاخص، اطلاعات و نکات تازه‌تری را نیز درباره‌ی شرح حال و آثار برخی هنرمندان اضافه کرده‌ایم. به همین دلیل حجم کتاب حاضر نسبت به چاپ اول آن افزایش یافت و نگارنده به‌ناچار محدوده‌ی زمانی کتاب را تا حوالی سال ۱۳۴۴ تعیین کردم. این تاریخ مقارن پایان فعالیت هنری شادروان روح‌الله خالقی در موسیقی ایرانی و پایان یافتن دوره‌ی اول برنامه‌ی ممتاز گل‌های رادیو ایران و کنار رفتن تدریجی چهره‌های شاخص موسیقی ایرانی بود که آثار آن به‌تدریج در موارد اجرایی آموزش موسیقی ظاهر گشت.

پرداختن به هنرمندان معاصر که هنوز در قید حیات هستند (و عمرشان دراز باد) به‌ویژه، جوان‌ترها و آن‌هایی که در دو دهه‌ی اخیر آثاری عرضه کرده‌اند و هنوز فرصت‌هایی برای

تغییر یا تکامل روند کارشان در پیش دارند، مستلزم سپری شدن زمان است تا نقاد زمانه بتواند بر آن تعداد آثاری که باید و شاید، مُهر ماندگاری بزند. از این رو بررسی آثاری که بعد از محدوده‌ی زمانی مذکور عرضه شده‌اند، موکول به آینده است.

اقدام آقای محمد موسوی مدیر محترم مؤسسه‌ی فرهنگی ـ هنری ماهور در چاپ این کتاب با حُسن سلیقه‌ای که به کار برده‌اند و اقدام آقای محمد افتخاری در ویرایش کتاب با دقت و جدیتی که مصروف داشته‌اند موجب نهایت تشکر و سپاس‌گزاری نگارنده است.

دکتر ساسان سپنتا

زمستان ۱۳۸۱

مقدمه‌ی چاپ اول

موسیقی ایرانی مانند هنرهای دیگر و زبان که یک نهاد اجتماعی‌ست در هیچ دوره‌ای از طول تاریخ خود ساکن نبوده و به‌طور مداوم کمابیش به مسیر تحول و تطور خود ادامه داده است. در بعضی ادوار این تحولات کندتر و در بعضی عصرها مانند سده‌ی اخیر تحول و تنوع آن بیشتر بوده است. در کتاب حاضر موسیقی ایرانی و ویژگی‌های آن و چهره‌های مؤثر در این هنر با ذکر شرح حال و آثار و سبک‌شان، از قدیم‌ترین دوران تاریخی تا عصر حاضر با توجه به گنجایش کتاب، برمبنای آثار مکتوب یا اجرا شده‌ی آنان مورد پژوهش قرار گرفته است.

آنچه امروز به نام موسیقی ایرانی شنیده می‌شود به‌صورت خلق‌الساعه پدید نیامده است و به‌ناچار دنباله‌ی تحول‌یافته‌ی هنری‌ست که ریشه در گذشته‌ی طولانی آن دارد. آن گروه از مردم سطحی که جز ظواهر چیزی نمی‌بینند، قضاوت‌شان غالباً مبتنی بر همان شکل‌های ظاهر است. به همین دلیل آن‌ها بیشتر به نوع عامه‌پسند و کم‌محتوای موسیقی راغب‌اند، ولی به مجرد آن‌که شنونده‌ی موسیقی بخواهد از این حد فراتر رود و با ذوق و کنجکاوی به شنیدن آهنگ‌های پُرمحتواتر مشغول شود و به پرورش ذوق و بصیرت هنری خود بپردازد،

به‌ناچار از مراجعه به منابع مربوطه و مطالعه بی‌نیاز نخواهد بود. در این مورد، نه‌فقط شنوندگان موسیقی، بلکه برخی نوازندگان و خوانندگان هم برای اعتلای سلیقه و احراز بصیرت در رشته‌ی خود محتاج مطالعه‌ی این‌گونه آثار هستند.

هر کسی می‌تواند برای لذت بیشتر از شنیدن موسیقی و تلطیف ذوق و تشخیص گوهر از خَزَف، با مطالعه بر شناخت خود از این هنر بیفزاید، ولی اکثر افراد عادی از این نعمت محروم‌اند و به همین دلیل گروهی با بی‌سلیقگی وقت خود را صرف شنیدن آهنگ‌های بازاری بی‌محتوا می‌کنند. این قبیل آهنگ‌ها و قطعات سُست و بی‌پایه با گذشت زمان رنگ می‌بازند و نقاد روزگار بر آن‌ها مُهر ماندگاری نمی‌زند. در موسیقی سنتی ایران نغمه‌هایی وجود دارند که در طول نسل‌ها، سینه به سینه حفظ شده و مانند قطعه جواهری به‌تدریج صیقل و تراش یافته‌اند و اکنون زمینه‌ی اصلی فرهنگ موسیقایی ما مستظهر به آن مایه‌هاست. این فرهنگ ویژگی‌ها و مختصاتی دارد و چهره‌هایی در تداوم آن نقش مؤثر داشته‌اند که بررسی آن موضوع کتاب حاضر است و این کتاب می‌تواند برای علاقه‌مندان و هنرجویان و محققان موسیقی مفید واقع شود. البته شادروان روح‌الله خالقی با تألیف کتاب پرارزش *سرگذشت موسیقی ایران* که جلد اول آن (۱۳۳۳)* مربوط به موسیقی دوره‌ی قاجار و جلد دوم آن (۱۳۳۵) شرح خدمات استاد علی‌نقی وزیری‌ست در این زمینه فضل تقدم دارند و راهگشای جویندگان بعدی هستند. آغاز آشنایی نگارنده با تاریخ موسیقی ایران نیز در همان سال‌ها و از طریق مطالعه‌ی همان کتاب‌ها بود و همان‌گونه که در مآخذ و منابع پایان کتاب آمده است آن دو مُجلد یکی از منابع اصلی کتاب حاضر به‌شمار می‌روند.

نغمه‌های موسیقی ما در طول سالیان دراز به صورت سینه به سینه از هنرآموز به هنرجو منتقل شده‌اند. اگرچه نام بسیاری از این نغمه‌ها در برخی متون و دیوان‌های شعرا باقی مانده است، ولی آهنگ برخی از آن‌ها به دلیل نبودن خط نت معلوم نیست. در مورد شرح حال و آثار نوازندگان و خوانندگان قدیم نیز اطلاعات کافی در دست نیست و حتا خود آن‌ها هم از شیوه‌ی کار استادان و چگونگی روش تعلیم و احوال و مشخصات آثار خود اثری مکتوب باقی نگذاشتند و همین مسئله کار تحقیق را در این رشته مشکل‌تر می‌سازد. در کتاب حاضر سیر تحول موسیقی ایرانی و توصیف آن با درنظر گرفتن تحولات تاریخی، اجتماعی و

* تاریخ‌هایی که نشانه‌ی "ق." (قمری) و "م." (میلادی) ندارند، همه شمسی هستند. ــ ویراستار.

سیاسی هر دوره، از روزگار باستان تا عصر حاضر بررسی شده است و در شرح احوال برگزیدگان این هنر و مساعی آن‌هایی که در مسیر این هنر گام‌های مؤثری برداشته‌اند و با گذشت و فداکاری و چشیدن طعم ناکامی‌ها و تحمل انواع اهانت‌ها، ورقی بر دفتر فرهنگ موسیقی این مرز و بوم افزوده‌اند و بر زنده نگاه داشتن این هنر پافشاری کرده‌اند، توصیفاتی به میان آورده‌ایم. البته در این مورد شرح احوال و آثار هنرمندانی آمده است که در محیط هنری عصر خود و زمان آینده کمابیش منشاءِ اثر بوده و به سهم خود باعث تحول نسبتاً محسوس بوده‌اند.

ممکن است تعداد زیادی اهل ساز و آواز بوده و یا باشند که زمانی هر هفته ترانه‌ی جدیدی ارائه می‌دادند و گروهی مردم ساده‌پسند هم به آن‌ها توجهی داشتند، ولی از آن‌جا که هر ساز و آوازی شنیدنی نیست و بیشتر کار آن‌ها تقلیدی و فاقد ابتکار بوده و به دلیل سُستی محتوا و بی‌ارزشی هنری، حتا چند سال هم دوام نیاورده‌اند، طبیعتاً در این کتاب ذکری از آنان به میان نیامده است. به هنرمندانی هم که آثاری به‌صورت صفحه یا نوار تا هنگام نگارش این سطور از آن‌ها منتشر نشده اشاره‌ای نکرده‌ایم. اگر در تحلیل و توصیف هنرمندی به اختصار گذشته‌ایم، صرف‌نظر از روش معمول خویش، یا منابع در احوال و آثار او کمیاب بوده و به دست نگارنده نرسیده است و یا هنوز در روند کار هنری‌اش به سبک ویژه‌ای نایل نشده و گذشت زمان باید تأثیرگذاری و تأثیرپذیری او را ظاهر کند. با وجود این ممکن است نام‌های معدودی از چشم نگارنده پوشیده مانده باشند که البته در چاپ‌های بعد ذکر خواهیم کرد. مطالب کتاب حاضر حاصل تحقیق و بررسی و نیز کار آزمایشگاهی مؤلف است که به‌تدریج از سال‌های پیرامون ۱۳۳۷ به بعد انجام گرفته است. بدیهی‌ست تحقیقات موسیقی هنگامی ارزش ویژه‌ی خود را می‌یابند که اطلاعات عرضه شده مبتنی بر منابع دست اول و آثار مکتوب یا ضبط شده و یا اجرایی هنرمندان باشند. برای نیل به این مقصود سعی کرده‌ایم در شرح‌حال‌نگاری حتی‌الامکان رعایت اختصار بشود و بیشتر به ذکر اطلاعات تاریخی و اصلی، تحلیل مکتب‌های موسیقی و آثار و ویژگی‌های هر دوره به‌طور کلی و سبک و آثار استادان به‌طور خاص و بر مبنای شواهد و آثار اجراشده توسط آن‌ها بپردازیم.

از آن‌جا که در تحقیقات انجام‌شده، علاوه بر وقوف به دستگاه‌ها، نغمه‌ها و گوشه‌های موسیقی ایرانی و آشنایی با مسایل نظری موسیقی و مهارت‌های اجرایی آن، به‌ویژه در فصل آخر کتاب که مسایل فنی و دقیق الکتروآکوستیک مطرح شده، داشتن تخصص چندجانبه‌ی

هنری و فنی (الکترونیک و اکوستیک) نیز ضروری‌ست؛ شاید بی‌مناسبت نباشد چند جمله‌ای هم در زمینه‌ی تحصیلی و تخصصی مؤلف این کتاب به میان آید. نگارنده ضمن طی دوره‌ی تحصیلات دانشگاهی در رشته‌ی زبان‌شناسی دانشگاه تهران، به‌خاطر علاقه به موسیقی در سال‌های نوجوانی، علاوه بر استفاده از کلاس‌های شبانه‌ی هنرستان عالی موسیقی ملی، نزد چند تن از استادان موسیقی به فراگیری مسایل نظری و عملی موسیقی پرداختم. در مورد بازیافت آثار صوتی قدیم موسیقی ایرانی و سنجش‌های آزمایشگاهی الکتروآکوستیک، آثار استادان موسیقی، اطلاعات فنی و زمینه‌ی تخصصی حاصل از آموزش دوره‌ی الکترونیک که آن هم مورد علاقه‌ی مؤلف بود مورد استفاده قرار گرفتند. از سال‌های پیرامون ۱۳۳۷ به بعد برخی مطالب تحلیلی نگارنده به صورت مقالات پیوسته و منفرد با عنوان "مکتب‌های موسیقی ایران"، "کیفیت آوازهای ایران"، "خواص موسیقی ایرانی" و غیره در ماهنامه‌ی *موزیک ایران* و برخی ویژه‌نامه‌های تخصصی به چاپ رسیدند.

برای تألیف این کتاب، نگارنده علاوه بر استفاده از مآخذ و منابع مدون، صدها اثر ضبط شده‌ی صوتی از ساز و آواز نوازندگان و خوانندگان قرن اخیر ایران را که قدیمی‌ترین‌شان متعلق به استادان عصر ناصرالدین‌شاه قاجار است با استفاده از آثار صوتی اولین استوانه‌های حافظ‌الاصوات (ضبط صدا قبل از اختراع گرامافون) که در سال‌های ۱۳۳۸ و ۱۳۳۹ با اطلاعات فنی خود استخراج و بر روی نوار مغناطیسی منتقل کرده بودم، مورد بررسی قرار داده‌ام. این آثار ضبط‌شده در استوانه‌ها تا آن تاریخ ــ یعنی حدود شصت سال ــ به علت عدم اخذ صوت از آن‌ها عملاً مسکوت مانده و مفقود تلقی شده بودند. آثار اجرا شده‌ی استادان و هنرمندان در ضبط‌های دوره‌ی بعد از صفحات گرامافون دوره‌ی مظفرالدین‌شاه تا صفحات اواخر عهد قاجار و عصر حاضر، از همان سال‌های تحصیل به‌تدریج توسط نگارنده گردآوری شدند و محتوای صوتی آن‌ها مورد بررسی قرار گرفت.

فهرست آثار اجرایی ضبط شده که در شرح حال و آثار هرکدام از هنرمندان در کتاب آمده است برمبنای همان آثار است. تحقیق در اصالت ردیف بازمانده، حدود کوک ساز و اندازه‌گیری‌های اصوات، حدود صدای خوانندگان و تعیین انواع تحریرها و فیگورهای تزیینی قدیم، شیوه‌ی اجرا، مهارت، آفرینندگی و سبک و ویژگی‌های دیگر استادان همه مبتنی بر استماع آثار صوتی یادشده و اثر پنجه یا آواز استادان زیر است: محمد صادق‌خان سُرورالملک، میرزا حبیب سماع‌حضور (با آواز خود او)، حسن‌خان، علی‌اکبر شاهی، حبیب

سماعی و تعدادی دیگر و هنرمندان عصر حاضر در سنتور؛ میرزاعبدالله، آقاحسین‌قلی، میرزا غلام‌رضا شیرازی، اسدالله‌خان، درویش‌خان، یحیی‌خان، برادران نی‌داود و برادران شهنازی و تعدادی دیگر و نوازندگان دوره‌ی بعد و معاصر در تار؛ نایب اسدالله، مهدی نوایی و هنرمندان عصر حاضر در نی؛ صادق‌خان نواب (با سنتور سُرورالملک)، سید رحیم اصفهانی، علی‌خان معروف به نایب‌السلطنه، سیداحمدخان، جناب دماوندی، رضاقلی‌خان، طاهرزاده، تاج، ظلی، ادیب خوانساری، بنان، دوامی، اقبال، قمر، روح‌انگیز، پروانه (خواننده‌ی قدیمی با سه‌تار خود او) و تعداد دیگری از خوانندگان عصر حاضر و صدای واعظان خوش‌آواز مشهور چون حاج تاج نیشابوری در آواز و خوانندگی؛ و همچنین همنوازی‌هایی از ارکستر نظام دوره‌ی ناصرالدین‌شاه به رهبری مسیو لومر تا دوره‌های متأخرتر مانند ارکستر مدرسه‌ی درویش به سرپرستی مرتضی نی‌داود، ارکستر مدرسه‌ی عالی موسیقی (۱۳۰۶) به رهبری علی‌نقی وزیری و نواخته‌های او و ابوالحسن صبا، ارسلان درگاهی و تعدادی دیگر تا دوره‌ی معاصر بارها استماع و بنابه مورد در فصول مختلف کتاب مطرح شده‌اند. علاوه بر این، نمونه‌های منتخب آثار صوتی فوق توسط مؤلف با دستگاه‌های اسیلوسکوپ (نوسان‌نمای کاتُدیک) و طیف‌نگار، ثبت شده و مورد سنجش قرارگرفته‌اند و ویژگی‌های آن‌ها از منحنی‌های ثبت شده، معین شده‌اند و شمه‌ای از آن در فصل آخر کتاب آمده است. صدها ورق نت موسیقی از آثار قدما نوشته‌ی علی‌نقی وزیری، موسی معروفی، ابوالحسن صبا و نت آثار خود آن‌ها و ساخته‌های استادان دیگر مانند درویش، شیدا، عارف، امیر جاهد، نی‌داود، سماعی، خالقی و دیگران در حین آموزش موسیقی و ادوار بعد نیز مورد مطالعه قرار گرفته و نواخته شده‌اند که در جای خود از آن‌ها استفاده شده است. در مورد نکات فنی، آراء و عقاید، شرح حال و آثار، شیوه آموزش و چگونگی تعلیم موسیقی نیز اطلاعاتی در اثر تلمذ، مراوده یا مراجعه به برخی از استادان موسیقی به‌صورت حضوری توسط مؤلف کسب گردید که از آن جمله‌اند: علی‌نقی وزیری، روح‌الله خالقی، موسی معروفی، اسماعیل مهرتاش، ابوالحسن صبا، محمود تاج‌بخش، تاج اصفهانی، حسن کسایی، عبدالحسین برازنده، قمرالملوک وزیری، روح‌انگیز، جواد بدیع‌زاده، دکتر مهدی برکشلی و تعدادی دیگر. در مورد موسیقی‌دانانی که حدود یک‌صد سال قبل می‌زیسته‌اند و نگارنده با نام و برخی موارد شرح حال و آثار صوتی آن‌ها آشناست، از بیانات مطلعان سالخورده که با آن استادان، معاصر بوده‌اند استفاده کرده‌ام. به‌ویژه با مراجعه به شادروان دوست‌علی

معیرالممالک (۱۲۵۲–۱۳۴۵) نوه‌ی ناصرالدین‌شاه که به مناسبت خویشاوندی و نزدیکی با آن دستگاه و مشاغل دیوانی پدر او و خود وی، و علاقه به هنر نقاشی و موسیقی با اکثر قریب به اتفاق استادان عصر ناصری مانند سُرورالملک، سماع‌حضور، آقاحسین‌قلی، نایب اسدالله و دیگران معاشرت و مراوده‌ی مکرر داشت، از بیانات او در شرح حال و آثار و خصال بیشتر هنرمندان قدیم بهره برده‌ام.

نگارنده با علم به این‌که اگر اطلاعات لازم در این موارد استفسار و گردآوری نشود، بسیاری از آن اطلاعات از دست خواهد رفت و برای آیندگان امکان تحقیق محدود و مشکل خواهد بود؛ هنگامی که در آستان جوانی برای کسب این قبیل اطلاعات یا استفاده از خاطرات برخی استادان و مطلعان سالخورده‌ی منزوی یا به انزوا کشیده شده به آنان مراجعه می‌کردم، جوانان هم‌سن و سال من غالباً تعجب می‌کردند که چرا وقت عزیز را صرف چنین بررسی‌هایی می‌کنم و مانند آن‌ها به تبعیت از سلیقه‌ی اکثر عوام مردم به ترانه‌های روز عامه‌پسند که با محتوای مخلوط تقلیدی از آهنگ‌های بازاری عربی، ترکی، هندی و غیره مرتب به گوش می‌رسید عنایتی ندارم. در آن زمان (به‌ویژه از ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷) غالب برنامه‌های رادیو و تلویزیون به پخش ترانه‌های خلق‌الساعه‌ی بازاری عامه‌پسند اختصاص داشت و اکثر رنگین‌نامه‌ها و مجلات نیز به چاپ شرح حال و توصیف و عکس هنرمندنماهایی می‌پرداختند که به‌خاطر شهرت‌طلبی و مال‌اندوزی از ساده‌پسندی گروهی از مردم آن زمان سوءِاستفاده می‌کردند و هواخواهان زیادی هم داشتند. بسیاری از شرکت‌های تجارتی ضبط، تهیه و پخش صفحات گرامافون هم برای فروش بیشتر به همان آهنگ‌های بازاری روی می‌آوردند و با تسخیر بازار توسط صفحات جدید، به حکم ضرب‌المثل "نو که آمد به بازار... کهنه‌ها دل آزار شد"، صفحات استادانی چون درویش، طاهرزاده، نی‌داود و غیره بی‌استفاده می‌ماند و به بساط چند دست‌فروش حاشیه‌ی خیابان رانده می‌شد.

هنگامی که نگارنده با صرفه‌جویی در هزینه‌ی تحصیلی خود به خرید و حفظ آن صفحات بی‌رونقِ درحال انهدام می‌پرداختم و با تمهیدات فنیِ لازم آن‌ها را بر نوار مغناطیسی ضبط می‌کردم و در مقالات خود برمبنای آن اجراها به تحلیل سبک کار و مکتب‌های هنری آنان می‌پرداختم، پیش‌بینی می‌کردم که آنچه به عنوان "هنر روز" رواج دارد واقعاً هم عمر روزانه دارد و دیری نخواهد پایید و وقتی که هو و جنجال‌های تبلیغاتی

فروکش کند و عوارض زمانه بگذرد، نقاد روزگار رنگ از چهره‌ی آن شهرت‌طلبان بی‌مایه خواهد زدود و هنرمندان واقعی را به مقامی که شایسته بودند و در صفی که بایسته است خواهد نشانید. برای اشاره به وضع حاکم بر محیط هنری آن زمان شاید بی‌مناسبت نباشد نکته‌ای را که شادروان روح‌الله خالقی در دفتر یادبود نگارنده نوشته است نقل کنم. او در انتهای مطلبی حاکی از اظهار عنایت به نگارنده چنین نوشته است: «... امیدوارم در راه هنر همواره در ترقی باشند. آنچه بیشتر این‌جانب را فریفته‌ی ذوق ایشان نموده این است که به عکس جوانان امروز، آهنگ‌های حقیقی و نغمات اصیل موسیقی ایران را طالب‌اند و به اصطلاح به دنبال مُد نمی‌روند. کاش همه‌ی جوانان چنین بودند که این خود بهترین تسکین دل‌های آزرده‌ی موسیقی‌دان‌های واقعی است. ۱۱ شهریور ۱۳۳۴، روح‌الله خالقی.»

مطالب مطرح‌شده در *چشم‌انداز موسیقی ایران* نشان می‌دهد که کتاب حاضر صرفاً یک تألیف به معنای گردآوری یا نقل مطالب "دست دوم" نیست. کوشش نگارنده بر آن بوده است که با توجه به نکات یادشده و راه پیموده شده، مطالب کتاب حتی‌الامکان تازه باشند. اکثر مطالب تخصصی و ویژگی‌های سبک‌شناسی استادان متقدم و بررسی‌های آزمایشگاهی فصل آخر کتاب حاصل تحقیقات مؤلف است که هنوز ذکری از آن‌ها در کتاب‌های منتشر شده درباره‌ی موسیقی ایرانی به میان نیامده است و برای علاقه‌مندان این چشم‌انداز عرضه می‌شود.

دکتر ساسان سپنتا